

ЗІ ЛЬВОВА ДО МОСКВИ ІЗ ЗУПИНКОЮ В СИБІРУ

«Росіяни нічого не роблять з поваги, усе — під страхом покарання. Причина цього — жорстоке правління, через яке їм і саме життя остогидло, а честь і поготів. Через це виникли в цього народу настільки гидкі звичаї, що інші народи вважають росіян шахраями, зрадниками, безжальними грабіжниками і вбивцями, лайливцями і нехлюями». Якщо ви вважаєте, що ці слова належать комусь із сучасних українців, який у такий спосіб пояснює причини нинішньої війни, то помиляєтеся. Вони написані три з половиною сторіччя тому. Їх автор — людина, яка народилася в країні, що не межує ані з Росією, ані з нашою державою. Але при цьому відома творами, в яких до нудоти поплідлабузницьки захоплювалася московською державою та вмовляла українців визнати над собою владу царя.

Юрій Крижанич (а йдеться саме про нього) був хорватом. Походив із незаможної, хоча й шляхетської родини — за деякими даними, його пращури отримали шляхетство у XIII сторіччі. Проте з юності його вабила не військова служба, а наукові та духовні справи. Вчився в гімназії у Загребі, семінарії у Відні, а потім

продовжив студії у Болоньї та Римі — при цьому вивчав не лише теологію і філософію, але й право та політичні науки. Особливий же хист мав до вивчення мов, яких за своє життя опанував з десяток. На талановитого учня звернули увагу і навіть зараховували конвіктором до Колегії святого Афанасія, що готувала місіонерів — проповідників унії, тому зазвичай не приймала на навчання католиків.

Які саме підстави змусили цей заклад зробити виняток, можемо лише здогадуватися. Але знаємо, що Крижанич був палким хорватським патріотом, впевненим, що звільненню його батьківщини від османської влади дуже б допомогло об'єднання зусиль усіх християнських держав. Так само він був прихильником згуртування слов'янських народів, до яких зараховував не лише католиків — хорватів, словенців, чехів і поляків, а й православних, зокрема сербів, болгар, русинів і московитів. Але водночас він залишався відданим сином католицької церкви, тож порозуміння між християнами різних конфесій вбачав в унії з Римом.

Вибір Колегії святого Афанасія здається цілком логічним — Крижанич готував себе до місії проповідника церковного союзу, і саме на сході Європи. Він уважно вивчав нотатки попередників, які відвідували ці краї раніше — і Герберштайна, і Поссевіно. Провал унійних ініціатив у Москві Крижанич міг пояснювати — хоча б для самого себе — тим, що Поссевіно не був слов'янином, тому його сприймали насторожено, як чужинця. І сподіватися, що йому, хорвату, вже точно вдасться досягти більшого. У 1641 році в нарисі «Про місію в Москву» молодий проповідник накидав навіть своєрідний план дій — від появи при царському дворі і «втирання в довіру» до московського володаря з його оточенням до своєрідного «камінг-ауту» про справжню мету місії на останньому її етапі.

Крижанич, як і Поссевіно, був упевнений, що досить переконати царя — і його піддані слухняно виконають будь-які накази володаря. Бо вважав московитів покірливими і простодушними, яким «схизму» накиннули «зарозумілі» греки. Обряд і мову богослужіння потенційний місіонер був готовий залишити такими, до яких вірні вже звикли, — головне, щоб Москва визнала хибність «грецьких книг» і приєдналася до антиосманського союзу.

Керівник Конгрегації пропаганди віри Антоніо Барберіні, однак, поставився до плану-нарису скептично. І спрямував його автора не на схід континенту, а до рідної Хорватії. З іншого боку, статус загребського каноніка не заважав Крижаничу час від часу здійснювати мандрівки Європою. І розширювати й так чималу мережу зв'язків. Деякі дослідники вважають, що саме тоді він став єзуїтом. Крижанич налагодив стосунки і з віденським двором. Ну а в середовищі українських греко-католиків його приймали як свого ще з часів навчання в Італії.

Єпископа холмського і белзького Методія Терлецького (того самого, якому папа Урбан VIII сказав якось: «Мої русини, сподіваюся, що завдяки вам Схід навернеться» — до католицизму, звісно, а не загалом) Юрій узагалі вважав своїм наставником. Після кількох років служіння в Хорватії Крижанич звернувся до церковного керівництва з проханням перевести його із Загреба саме до Холма, де Терлецький вже приготував для нього місце викладача в тамтешньому колегіумі. Але офіційного «відрядження» до Русі хорват так і не дочекався. Тож вирушив у мандри з власної ініціативи.

Можливо, Крижанич і справді очікував побачити в Україні приклад єднання римо- і греко-католиків у християнській любові — приклад, який можна було б поширити й на інші краї. Натомість зіткнувся з жорсткою конфронтацією між громадами,

кожна з яких трималася за свою «правду». Чи не найбільше хорвата здивувало, що навіть з місцевими православними він швидше знайшов спільну мову, аніж з одновірцями-католиками. Крижанича радо прийняв Адам Кисіль, каштелян чернігівський і київський, що був неформальним ватажком «православної партії» і прихильником міжконфесійного діалогу.

Саме Кисіль узяв хорватського місіонера з собою, коли у складі польського посольства вирушав на перемовини до Москви. Так Крижанич уперше потрапив до країни, яку давно хотів побачити. Щоправда, зовсім не в тому статусі, як колись планував. Та й тодішнє його перебування в царських володіннях було насправді недовгим.

Цікаво, що й Річ Посполиту Крижанич покинув ледь не за кілька місяців до початку Хмельниччини. Натомість «вирунув» у Стамбулі — у складі цілком офіційного посольства Священної Римської імперії. А потім повернувся до Рима, де, зокрема, впорядковував зібрання православних творів — так звану «загальну бібліотеку схизматиків». Деякі з текстів для цієї колекції Крижанич, очевидно, привіз до Італії сам — з Русі, дунайських князівств (де також встиг побувати як місіонер) та колишньої візантійської столиці. Зрозуміло, що він готувався до нової, цього разу не такої швидкоплинної місії на Сході.

За цей час, однак, ситуація в цій частині Європи змінилася справді докорінно. Внаслідок «козацької революції» Україна відокремилася від Речі Посполитої. Постала Гетьманщина, в якій церковну унію було фактично ліквідовано. Нове державне утворення встигло не лише укласти союз із Москвою, а й вийти з нього, зблизившись із протестантськими Швецією і Трансильванією. Цар захопив Велике князівство Литовське, але не зміг утримати його в руках...

Імператорський двір, на який у цей час продовжував працювати Крижанич, посилення Москви не сприймав як загрозу. Навпаки — вбачав у ньому вигідну кон'юнктуру для себе, бо все ще сподівався долучити царя до антиосманської коаліції. У Відні зустрічали одне московське посольство за іншим, а царські дипломати використовували цей шанс, щоб залучити на службу західних фахівців. Зустрічався з московськими посланцями і Крижанич.

Деякі дослідники вважають, що московитам навіть вдалося його «зафрахтувати». Завзятий хорват і справді невдовзі вирушив до Москви. Благословення з Риму цього разу теж не було. Проте було доручення з Відня. Та й попрямував він «кружним» шляхом — через Україну, розорену, нагадаємо, війною. Навіщо? Можна, звісно, згадати, що в цих краях у нього колись було чимало знайомців. От тільки найвідоміші з них — Терлецький і Кисіль — тоді вже були не просто винесені плином подій на маргінес, а взагалі пішли з життя.

Тож вірогіднішою здається інша версія: до Москви Крижанич хотів потрапити не як «експат» з ворожого католицького світу, а як «свій» — слов'янин і православний. Цілком відповідно до власного плану, сформульованого ще в 1641 році. На користь цього припущення свідчить те, що він тепер називав себе сербом (тоді це була не лише етнічна, а й релігійна самоідентифікація) і всюди, де міг, демонстрував неприязнь до польської влади. Дуже схоже на «легендування» законспірованого агента.

Свою мандрівку через Україну Крижанич описав у нотатках «Подорож зі Львова до Москви». Жанр щоденника тоді був вельми популярним, проте мандрував він не лише у просторі й часі. Під час подорожі він і сам перетворився з вихованця «урбанівських русинів» на рафінованого москвофіла, принаймні на

рівні публічної маніфестації. Гетьманщина була лише зупинкою на шляху цього перевтілення. Але зупинкою надзвичайно важливою.

Козацька старшина прийняла гостя з великою повагою. Втім, найтісніше він майже відразу зіштовся з ніжинським протопопом Максимом Филімоновичем, ідейним ватажком промосковського угруповання в Гетьманщині, невдоволеного Гадяцькою угодою та її ініціаторами — гетьманом Іваном Виговським і генеральним писарем Юрієм Немиричем. Мандрівник жив у домі Филімоновича і брав участь у зустрічах його спільників.

Ключовою фігурою серед них був Василь Золотаренко, брат сумнозвісного Івана, відомого кривавими розправами над литвинами-білорусами, які не хотіли визнавати московської влади. Втім, і самого Золотаренка Крижанич згодом описував як людину надзвичайно жадібну, яка для власного збагачення не зупинялася перед грабунками, не оминаючи навіть церков. Проте знайомство з ним місіонер вважав корисним, тому підтримував з Василем приязні відносини.

Своєрідною «перепусткою» до кола москвофілів для Крижанича стала його «Бесіда ко черкасам в особі черкаса написана», в якій він лякав українців «поверненням ляхів» у разі порозуміння з Річчю Посполитою та розхвалював принади перебування під «царською рукою», не гребуючи водночас відвертою брехнею. Цікаво, що писав цей опус хорват просто в розпал війни з Москвою — саме тоді відбулася битва під Конотопом. А невдовзі став свідком (якщо не співучасником — принаймні на рівні пропагандистському) промосковського заколоту в Ніжині на чолі з тим самим Василем Золотаренком, під час якого загинув Юрій Немирич. Саме з цього заколоту і почалася доба Руїни — зі стрімким поворотом Гетьманщини в бік Москви.

Проте Крижаничу всі ці події зіграли на руку. Він таки потрапив до царської столиці — ще й з прізвиськом Юрій Серблянин, репутацією талановитого промосковського пропагандиста і з найкращими рекомендаціями від московських же агентів в Україні. Не останню роль зіграли й обіцянки прибульця «викрити підступи іноземців».

Хай там як, але прибульця взяли на службу до Палацового приказу перекладачем. І принагідно дозволили укласти... російську граматику — тоді її просто не було. Треба визнати, що із цим завданням Крижанич впорався справді блискуче. Його й досі на цій підставі часто називають «винахідником російської мови» (іноді — зі сміливим висновком, що до появи в Москві цього вченого хорвата такої мови взагалі не було).

Відповідно до того ж плану 1641 року Крижанич почав «втиратися в довіру», зав'язуючи стосунки з місцевими можновладцями. З його власних слів ми знаємо про знайомство Юрія з царським вихователем (і водночас дуже впливовою політичною фігурою) Борисом Морозовим. Є свідчення про контакти з другом і фаворитом Алексея І Фьодором Ртищевим та керівником дипломатичного відомства Афанасієм Ординим-Нащокіним.

Іноді припускають, що прибульцем цікавилися також вихідці з Русі — так звані «латинники» Сільвестр Медведєв і Симеон Полоцький, проте їхнє становище при дворі було непевним, відтак великої користі для місії Крижанича вони не мали, радше могли дискредитувати образ «православного москвофіла», який той наполегливо створював. Зрештою, до будь-яких іноземців у Москві ставилися з підозрою. Шпигунів було приставлено й до Крижанича. І вони хорвата таки викрили.

Сам він згодом зізнавався, що видав себе сам — нібито «необережним словом». До того ж відмовився відбути обряд «повторного

хрещення» — цього насправді вимагали навіть від православних русинів, які прибували до Москви, тож то була радше рутинна процедура, щось на кшталт штампу про реєстрацію в документах. Хай там як, але владцям стало зрозуміло, що найнятий перекладач — католик, а можливо, і єзуїт (інакше навіщо він приховував би віросповідання?). Крижанича зі служби звільнили та вислали. Але не за кордон, а в сибірський Тобольськ.

Покарання, однак, було, за російськими мірками, доволі м'яким. Адже не йшлося про якісь важкі роботи. Навпаки. Засланцю сплачували непогане утримання, ніяк не обмежували його спілкування (відомо, що він зустрічався і з російськими дипломатами, і з опальним протопопом Авакумом). Місцевий воєвода і митрополит ставилися до Крижанича з повагою і приязню. Але сам він, звісно, почувався ненайкраще. Скаржився, що «всьому світові безпомічний, некорисний і непотрібний, бо ніхто від мене не вимагає ані жодного рукоділля, ані послуги, ані поради, ані допомоги, ані праці».

Для діяльної людини європейських звичок це було тяжке ув'язнення, чимось схоже на опалу Овідія (враховуючи, звісно, різницю між причорноморським і сибірським кліматом).

Крижанич у засланні писав, що правда, не вірші. Він завершив працю над російською граматику, яку розпочав ще в «білокам'яній», та ще кількома трактатами, найвідомішим з яких називають «Політику» (інша його назва — «Розмови про владу»). З їхньою допомогою він намагався чи то домогтися царського прощення, чи то вплинути на московські урядові практики, так би мовити, «дистанційно». Саме тому до змісту «сибірських творів» Крижанича варто ставитися з обережністю (як, власне, і до всіх інших, написаних з очевидною політичною метою) — розуміючи, що вони є сумішшю власних переконань автора з його ж уявленнями